

„Viszi a hal a hátán a napot”

Néhány észrevétel a halakról Takáts Gyula költészetében és grafikáin¹

Az 1911-ben Tabon született, és 2008-ban Kaposvárott elhunyt Takáts Gyula elsősorban a *Nyugat* harmadik nemzedékének költőjeként ismert, noha figyelemre méltó néprajzkutatói, muzeológusi és képzőművészeti munkássága is. Egyetemi tanulmányait a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, 1934-ben szerezte meg tanári és bölcsészdoktori diplomáját. 1939 és 1940 között Munkácson, 1940 és 1947 között Kaposvárott középiskolai tanár, 1948-ban a Római Magyar Intézet ösztöndíjasa. 1949 és 1971 között a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum igazgatója, majd a Somogy megyei múzeumigazgatóság vezetője lett 1971-es nyugalomba vonulásáig.

Munkássága, noha a líra középponti szerepét, dominanciáját nem lehet kétségbe vonni, mind művészileg, mind tudományosan igen sokirányú volt. Festőnek indult: tizenegy-tizenkét évesen Rippl-Rónai József (1861–1927) magántanítványa volt, aki nagyrészt Balázs János kaposvári festőre (1904–1927) bízta „oktatását”, de műveit (kis méretű ceruzarajzok és olajképek), fejlődését maga is figyelemmel kísérte, több gyermekkori rajzát saját kezűleg válogatta, és hátoldalán számmal jelölte. Mintegy nyolcvan festmény és grafika származik ezekből a tanulóévekből. Az 1930-as és 40-es évekből viszonylag kevés grafika maradt fenn, ez irányú munkássága erőteljesebben az 1950-es évek második felében bontakozott ki. Múzeumigazgatóként számos képzőművész kiállítását rendezte és nyitotta meg Kaposvárott. Az 1940-es években jó barátja volt Egry József (1883–1951), akivel közös könyvet állítottak össze *Vízitükör* címmel, ami azonban csak a festő halála után négy évvel, 1955-ben jelent meg. Képzőművész barátai közül elengedhetetlen kiemelni még Martyn Ferencet (1899–1986) és Borsos Miklóst (1906–1990), akikhez közel áll a képi világa.

Fülep Lajos művészetfilozófiája nagy hatással volt szemléletére. Már a pécsi egyetemen tanítványa volt Fülepnek, majd a közös barátság Egry Józseffel, a fonyódi és általában balatoni találkozások, de még a római találkozás is, az ezek során folytatott beszélgetések mind-mind meghatározók voltak Takátsnak, még akkor is, ha *A láttatás*

tudósa című értekezését történetesen így kezdi: „Elöttem Fülep Lajos nem mint művészetfilozófus, de mint Ady, Babits és az 1930-as évek körül oly divatos Szabó Dezső és Dante és Petrarca ismertetője, mint a *Nyugat* írója jelent meg.” A *Vízitükör* kiadására emlékezve se felejt el Fülepet említeni: „A *Szabad Népb*ben Kárpáti Aurél a legnagyobb elismeréssel köszöntötte a könyvet, és Fülep Lajos leghűségesebb tanítványa, Fodor András pedig a *Csillagban* írt róla. Így jelent meg a *Vízitükör* Fülep Lajos nagy öröme is, akivel annak idején nemegyszer látogattuk meg Badacsonyban Egry Józsefet, és akinek a művészetéről sokszor beszélgettünk. Fülep Lajosnak különben magam is tanítványa voltam még Pécsen.”²

Grafikai munkásságának jellegzetes elemei a szerkesztettség, a látványon túli mögöttes lényeg keresése, törekvés a lényeg kibontására: a jelenségek mögé látni, egyfajta párbeszéd a mindenséggel, ami azonban mindenképpen egyénire színezi a hangvételt, az a rend, a megnyugvás, a teremtés vágya, a harmónia keresése – akár egy duplikált világ megteremtésével. Hangvétele, művészi hozzáállása meditatív, szemlélődő, filozofikus. A kétféle kifejezőmód – rajz és líra – nála nem vetekszik egymással, és nem is illusztrációi egymásnak, hanem ahogy vallotta: „Mintha több oldalról kapnám a fényt”. Mindig ahhoz a kifejezőeszközhöz nyúlt, amelyikkel jobban tudott láttatni. Három fő képzőművészeti korszaka különíthető el: 1. az 1920-as években szabad, expresszív színkezelés; az 1930-as és 40-es években a somogyi táj, néprajzi rögzítési igényű dokumentációs szerkesztettsége jellemezte; 2. az 1950-es, 60-as és 70-es években a balatoni látványok kísérletező ábrázolása dominál; 3. az 1980-as és 1990-es években mély, lágy líraiság a meghatározó; végül a 2000-es években beszűkült világának meghittségét, biztonságát rajzolta cizellált aprólékossággal.

Grafikáira az országos kritika az 1960-as években rendezett önálló kiállításain figyelt fel. Több olyan kiállítása volt, ahol versei és grafikái együtt szerepeltek asszociatív síkú válogatás eredményeként. Közeli barátsága képzőművészekkel meghatározó volt pályáján, ugyanakkor képzőművészeti tevékenysége kevésbé kötődik művészcsopor-

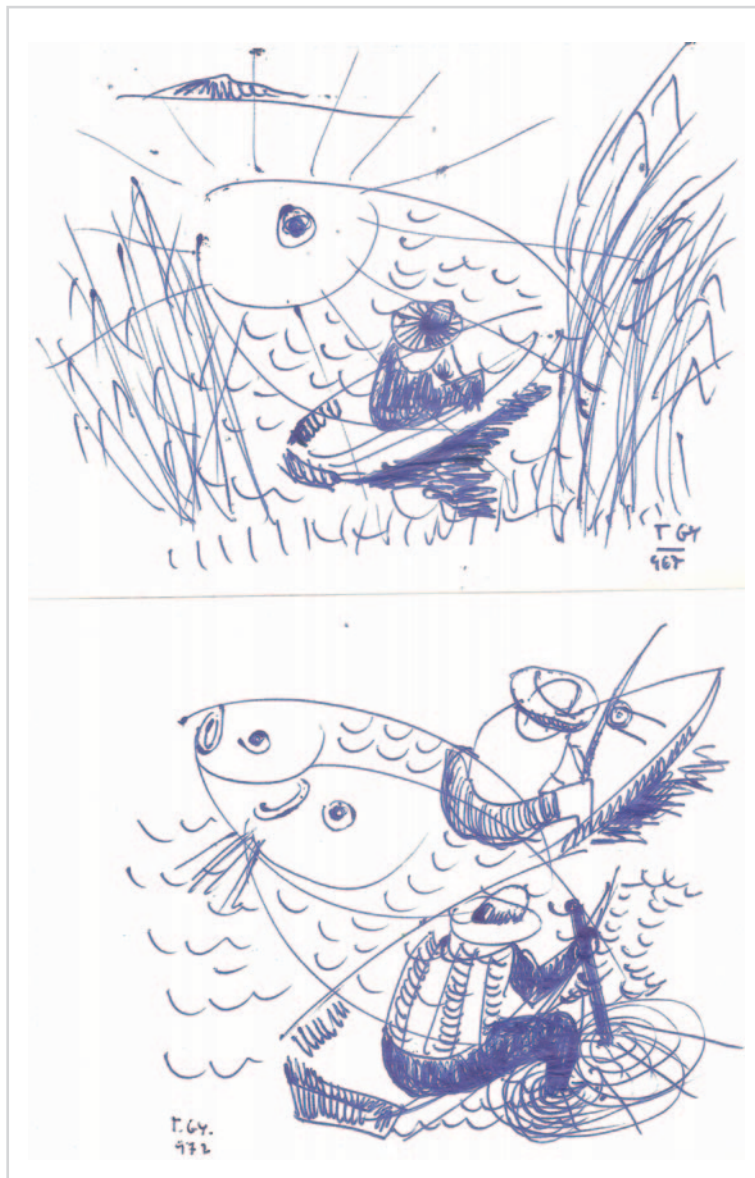
¹ A Szegedi Tudományegyetem BTK Animalia Kutatóközpontjának 2023. november 22-i konferenciáján, Takáts Gyula halálának tizenötödik évfordulója után két nappal elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Fodor András *Csillagban* megjelent kritikájának kéziratát Fehér Zoltán tulajdonában van.

tokhoz; mindvégig a saját útját járta. Művészeti habitusát tekintve távolabbról olyan alkotókkal állítható párhuzamba, mint Kondor Béla és Nagy László, akiknél ugyancsak szervesen összekapcsolódik festészet és költészet. Legkedvesebb technikája az akvarell és a pasztellkréta volt, amit az évek során tökéletesítve kialakította egyéni festési stílusát.

Takáts a realista törekvések jeles képviselője, mégis van néhány szimbolikussá nőtt motívum a munkásságában. Írásom célja a művészeti munkássága egy szeletének, a halszimbólumnak a bemutatása.³ A hal központi motívum grafikáin, melynek gyökere a gyermek- és felnőttkori horgászások⁴ mellett a Balaton nyugati medencéjének északi és déli partján – Győrökön és Fonyódon is volt háza – megfigyelt vízi táj, a halászkok, horgászok világa ihlette. Takáts számára a hal nemcsak étel, hanem a tó titokzatos lakója is. *A tündérhal és a háló* című, 1968-as verses balatoni halászmesejében a Balaton-királynak, azaz a tündérhalnak „Hínárból volt az öreg szakála, benne ősz fodrok, kicsi hullámok”, palotája a tihanyi tündérvár tómeleyi-hegy alatti halas-hínárosban áll. A nagyberek néprajzi gyűjtéseinek⁵ élményei nyomán írta az ugyancsak a halak világába kalauzoló, 1971-ben megjelent, *Vitorlás a berken* című regényét. Kiskamasz korától fogva imádott horgászni, az ifjúsági regényeiben szinte elégikus visszaemlékezések olvashatók erről a gyerekkori szenvedélyről, ami a Kapos folyóhoz kötődik, majd később a Balatonhoz, a munkácsi tanárkodás idejéhez, udvarlásokhoz, természet- és berekjáráshoz, néprajzi (életmód- és falu-) kutatásokhoz. Tehát a „hal-ismeretek” nála több évtizedes tapasztalatokon, élményeken és tudásanyagokon alapulnak.

Grafikáin kezdettől fogva jelen vannak állatok: az 1920-as években tehén és lúd, az 1960-as évek Balatonparti tájain a fecskék és a halak dominálnak. A fecske a szabadság, a vidámság, a gyorsaság megtestesítője Takáts számára, amint *A Dorottya háza mellett* című vers hetedik szakaszában olvasható: „mint fecske, szállunk szabadon”.⁶ Egy korábbi versében „égi pisztrángnak” nevezi a fecskét.⁷ Több verset is írt fecskékről, például a *Fecske* címűt: „Száll a fecske... Mindig vidám. / Madarak közt ő a vilám.”⁸

Merítőháló című 1963-as verse arról tanúskodik, hogy a fecskéknek mintegy vízi párhuzamát jelentik a halak: „mint háló reng a fény szobám sarkában réz-keret költők halak és madarak szikrái tartják az eget

Takáts Gyula,
Nád mellett, és
a szák szájában
fekvő két hal,
1967–1972
© A művész
archívumból

³ Köszönöm a kutatásban nyújtott segítséget Parill Orsolyának, Takáts Gyula irodalomtörténész végzettségű jogutódjának, akiről naplókötetében így ír: „Már gimnazista korában egész okos tanulmányt írt rólam. Jobban értette lírámat, mint akármelyik bölcs irodalmár. Ő is az. Bölcsészetet tanult, kár, hogy nem doktorált. Belőlem is írhatott volna... Őszintén és önzetlenül szeret.” TAKÁTS Gyula: *Újabb évek Drangalagban, 1985–1988. Naplójegyzetek*. Pécs, Pro Pannonia, 2016, 238.

⁴ Horgászattal kapcsolatos iratai (1938–1955) a Somogy Megyei Levéltárban őrzött hagyatékában: Halászejegye, 1938. június 8.; Fogási

eredménynapló az 1954. évre; Fogási eredménynapló az 1955. évre; A Balatonra szóló horgászengedély, 1955. január 14.

⁵ TAKÁTS Gyula: *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1986

⁶ TAKÁTS Gyula: *Évek, madarak: Válogatott versek*. Bp., Szépirodalmi, 1965, 109–112., 112.

⁷ „Fehér hasával felvillan egy fecske. / Égi pisztráng. Magas mennyt kavár.” *Békás-szoros* = TAKÁTS Gyula: *Hold és hárs*. Kaposvár, Bolyai Akadémia, 1943, 96.

⁸ TAKÁTS: *i. m.* (1965), 306.

vers pikkely szárny íve
csillámlik s mint a kés farag
villogva nyelv és a világ
törvényét fejtik a szavak

hasító ragyogás
s szobám sarkában a keret
hálóján száz kemény kötés
bogai mint bolygók fénylenek”

Ahogy Juan Eduardo Cirlot a *Szimbólumok szótárában* megjegyzi: „Minden szárnyas lény a spiritualitás jelképe”, azaz a madarak és a halak egyaránt, valamint a hal „különféle jelentéseket foglal magában, tükrözve természetének számos oldalát.”⁹ Takáts gyakran emlegetett halai a fogas, harcsa, ponty, keszeg, koncér, süllő, pisztráng.¹⁰ A halaknak a korábbi költészeti hagyománytól eltérő, új megjelenítése révén Takáts költészete párhuzamba állítható például Richard Hugóéval (1923–1982), akinek *Pisztráng* című 1961-es verse hasonló jelenséget mutat: a halat nem a „pikkelyes csorda” vagy a vacsoraasztal részének tekintik, hanem egy titokzatos világ lakójának.¹¹ A korábbi költészetben a halat sportként, furcsaságként vagy a tenger gyümölcseként ábrázolták, mintha eredendően nem volna költői.

A magyar festészetben és grafikában viszonylag ritkán látunk halakat, a legismertebb példa talán Derkovits Gyula *Halal csendélete* 1930-ból, több változatban, amelyen

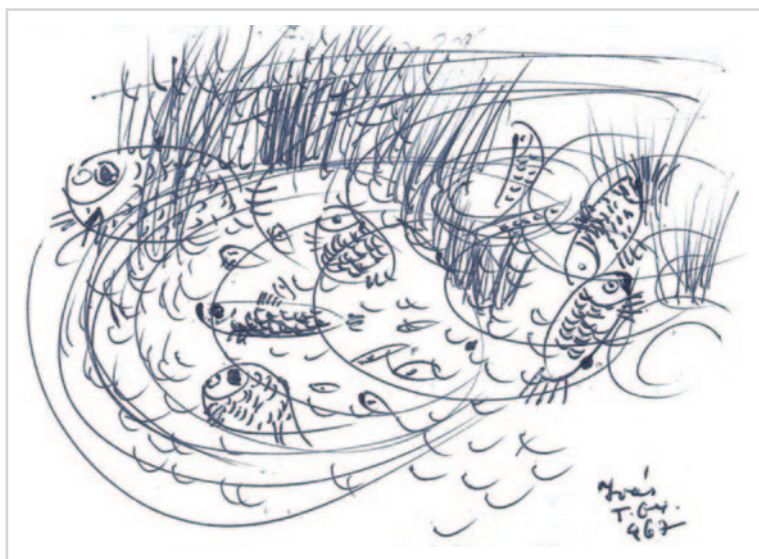
a hal ételként jelenik meg. A Balaton festői általában a táj formáit, a változó fényeket, a vízfelszín feletti formákat és a tükröződések ábrázolták. Takáts számára a balatoni tájban még több minden sűrűsödik az északi part hegyein és a vitorlásokon kívül: egy 1958-as, két változatban is fennmaradt rajzon szerepel még hatyú, halászháló, partra vetett hal, nádas, csónak szákkal, kés.

Takátsnál megjelenik a vízfelszín feletti és alatti világ együttes ábrázolása, amelynek az egyik legjobb példája a vitorlásversenyt és a halakat egyszerre mutató, 1962-es ceruzarajz. Ugyanez a jelenség észlelhető az 1964-es jugoszláviai útján (Dubrovnik, Ragusa) készült színes grafikák egyikén, amelyen a parti hegyek előterében víz alatti növények és állatok láthatók. Ez az ábrázolásmód rokonítható Maurits Cornelis Escher *Három világ* című grafikájának (1955) megoldásával, amelyen látszódik egy nagy hal a vízfelszín alatt, a víz feletti világ három fája tükröződik a felszínen, s a felszínre hullott falevelek csak annyira gátolják az átlátást és a tükröződést, hogy mindhárom világ jól érzékelhető marad.¹²

A horgászat, a halászat aktusa több grafika témája, az 1960-as évekből találunk hagyatékában csónakban ülő horgászokat (például *Nád mellett*, 1965) és hálóval halakat körbekerítő hajókat. További halas téma a szák szájában fekvő két hal (1963) és a nádasban pezsgő ívás (1967) jelensége. A látvány realiztikus ábrázolásán jóval túlmutató grafikák születtek 1967-ben Győrökön. Az egyik csoportban a szákból halat kiemelő horgász látszik az előtérben, miközben a vízben további, szabadon maradt halak vetik magukat a felszín fölé, és a háttérben megjelenik a Badacsony, illetve a Tihanyi-félsziget vízbe nyúló lába. Egy másik tollrajzcsoportban a csónakban ülő horgász fölé tornyosuló hal, illetve egy helikopter a fő motívum. A téma összegzését a *Két oszlop* című vershez kötődő graficacsoport jelenti, amelyen három változatban, eltérő hangsúlyokkal szőlőfürtöt evő, szinte nappá átváltozó hal lebeg a győri villa oszlopai között és a szigligeti borospincék kapuja fölött. A bemutatott három változat egymáshoz való viszonya nem ismert, kettő szignált és datált, a harmadik nem. A rajzokat a *Két oszloppal* összeolvasva úgy tűnik fel, hogy a költői én halként ábrázolja magát:

„Ez nem az Olympos
[...]
csupán remete Gyulának
költői ketrece...
[...]

Takáts Gyula,
A nádasban
pezsgő ívás,
1967
© A művész
archívumából

⁹ CIRLOT, Juan Eduardo: *A Dictionary of Symbols*. London, Routledge & Kegan Paul, 1971, 26. (Saját fordításom – T. A.)

¹⁰ Például TAKÁTS Gyula: *Somogyi pásztorvilág*.

¹¹ HUGO, Richard: *Selected Poems*. New York, W. W. Norton, 1979, 3.; elemzi MCFARLAND, Ronald E.: „The Finny Prey”. *Some Observations*

on Fish in Poetry = The Centennial Review, 1987, No. 2. (Spring), 167–182.

¹² Köszönöm Fogarasi György Escher-párhuzamát az *Animalia* kutatóközpont 2023. november 22-i konferenciáján.

Ha lenne helikopterem,
itt töltenék már minden délutánt.
Egy töltőtollal jönnek csupán,
s akár a juhar magházas propellere
versek magjával szállanék
hegyem csúcsára le.
[...]
és én e földön már églakó”

Talán lehetséges az is, hogy a hal a születő verseket vagy a költői ihletet jelképezi, amint ez több versből sejthető?

Zenédhez néma hal vagyok... (A *Gitándzsali*-ciklusból Rabindranath Tagore után, 1930–1935)

„Gyökerinél berki patak,
melynek felhős bokraiban
lengnek tarka, zöld halak.”
(*Vízi templom*, 1948)

„Lábamnál kagylós villogás. Odébb
a nád tövén egy zöld hal hallgatott.”
(*Oly szép volt*, 1948)

„Akácillattal jött a hold
s rezének fényével a dal.
A takarodó, olyan lágyan,
mint kristály-mélyben a hal
úszik s csak fénylett az a kürt.”
(*A takarodó emlékére*, 1978)

„E tömb s e reszkető mocsár
ölen s között szétszórt betűkkel
játszik e vers, a hal s a szikla-vár
már jön fölhangolt hegedűkkel
felém... Az udvarában hajdanán...”
(*Mint négyszögű, fáradt varázslat*, 1982)

„s fénylett a hal, mint vers, ha jó.”
(*A 21. századi költő?*, 1982)

„Gulács előtt a hal, Taormina...
Arany-vörös áramütés

rendíti meg a kéz és kép
együtt-egyvet sugárzó kozmoszát.”
(*Egryt idézve*, I. „A festő”, 1983)

„A fényt a felhők szárnya váltva
valami fátylas húst terít a nádra.
Suttog és lassan hül a karcsú rend,
míg óriási cet úszik versem felett...
És tintakékek már a négyszögű lapok.
Viszi a hal a hátán a napot.”
(*Suttog és lassan hül*, 1984)

„Nem a nap... A hal úszik fölötte.
A naphal, akár az ifjúság
és pikkelyén a máig jött napok
hozzák és adják is tovább
Csu Fut, aki kertemben áll.”
(*Az itt kék tollhegyén*, I., 1986)

Az 1948 nyarán írt,¹³ majd az Egryvel közös *Vízitükör* című kötetben megjelent *Vízi templom* és az *Oly szép volt* című versek „zöld halának” eredetét költészetében Takáts a magyar mesevilágban jelölte meg. Ahogy egy interjúban mondta: „A zöld hal, a zöld ember, a csodaszarvas, a sárkánykigyó meséjét mind megtaláltam a pásztorok között.”¹⁴ A „zöld hal” egyébként más XX. századi magyar versekben is megjelenik: Dsida Jenő,¹⁵ Weöres Sándor, Juhász Ferenc és Szepesi Attila műveiben. Takáts bizonyosan ismerte Weöres „zöld halát”, mert az 1943-as *Medúza* című kötetről írt kritikájában idézte is.¹⁶

Hamvas Béla Takáts 1947-es verseskötetéről közölt kritikájában így írt a „múzsai létről”: Takáts Gyula „az a költő, aki ha reggel a kis ház ajtaján kilép, a jegenyékre felnéz, az már költészet. Hálás dolog lenne Takáts Gyula verseit és Egry József képeit ebből a szempontból összehasonlítani. Milyen csodálatos az, hogy élnek közöttünk emberek, akik, ha kinéznek a tóra, az már festmény, és ha fölemelik a horgászbót, az már vers. Milyen nagyszerű dolog az, hogy a múzsai lét, amely oly gyengéd és ritka, most itt közöttünk jár. Nemhogy mesterkednie nem kell, nemcsak erőlködni nem kell. Ahhoz, amit önkéntelenül

Takáts Gyula,
Két oszlop
című vershez,
1967
© A művész
archívumából

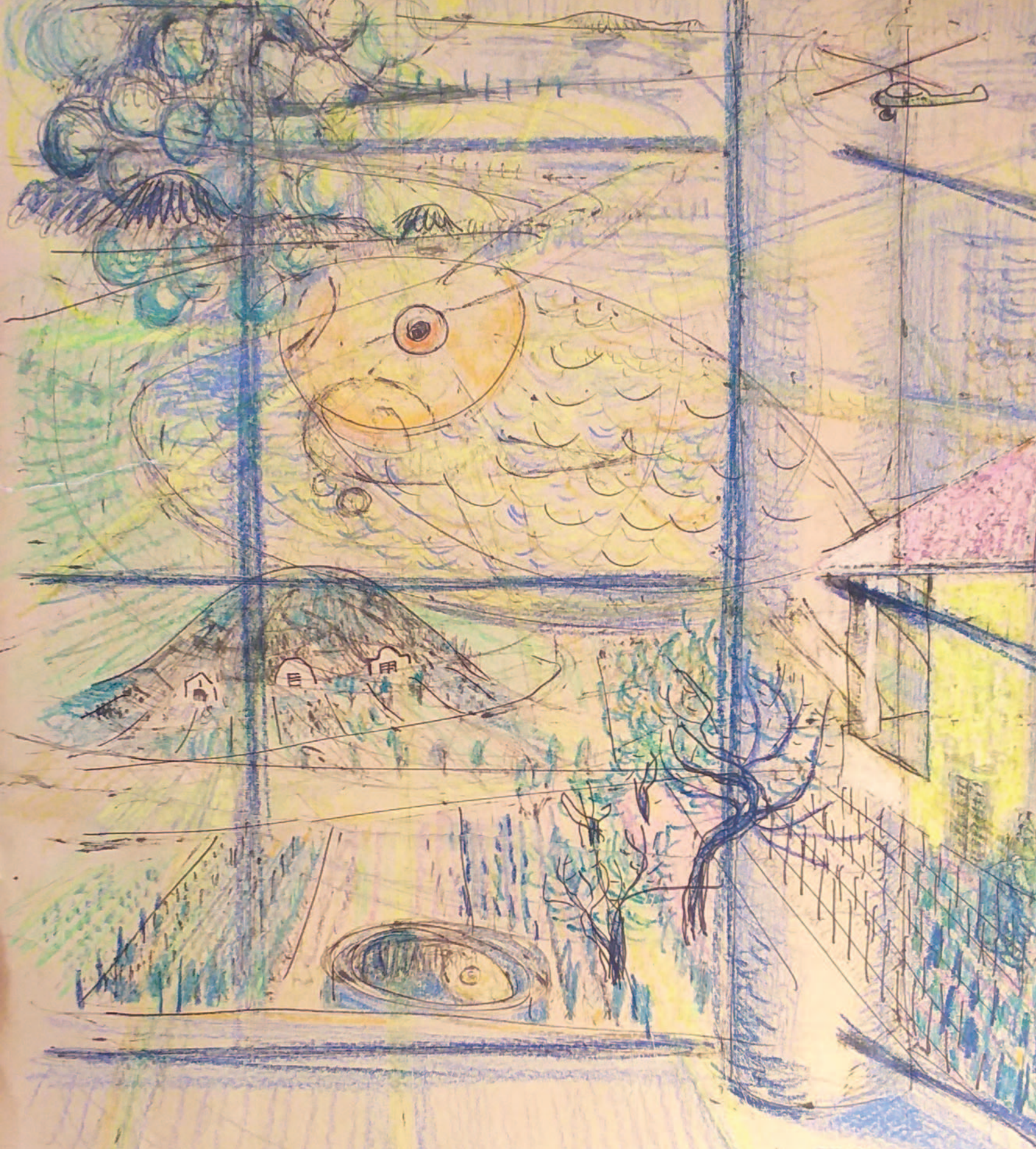
¹³ Első megjelenés TAKÁTS Gyula: *Vízi templom = Magyarok*, 1948, 9. sz., 581.; Uő: *Oly szép volt = Válasz*, 1948, 9. sz., 671.

¹⁴ NÁDOR Tamás: *Ex libris Takáts Gyula = Új írás*, 1981, 2. sz., 122–128., 127.

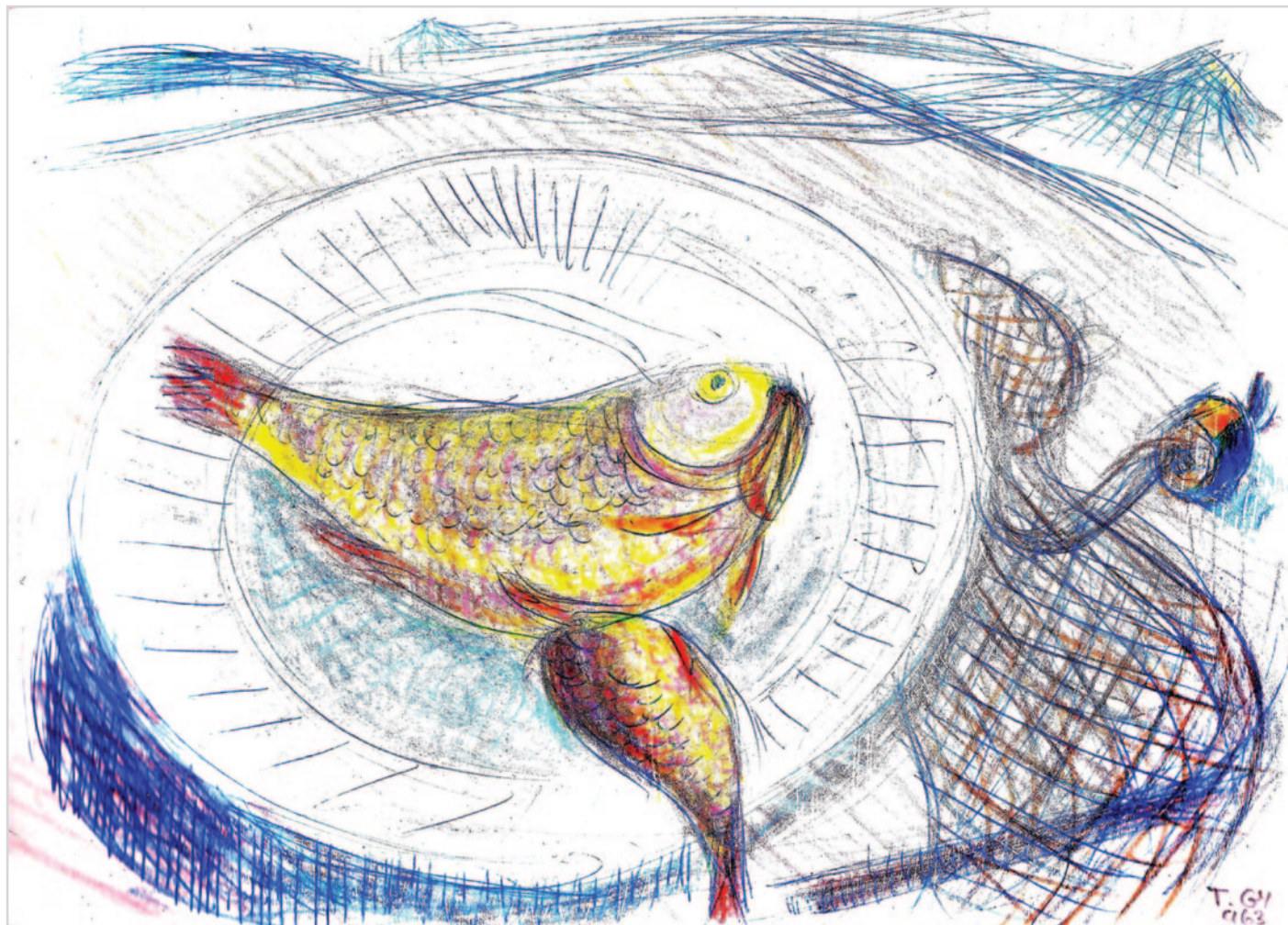
¹⁵ DSIDA Jenő számára a magányt jelenti az *Ó, ember* című versében: „Ó, ember, idegen vagy, / mint zöld hal vizek alatt.” BUDA Attila: *Hal = Állatszimbólumtár A–Z*. Szerk. VÍGH Éva, Bp., Balassi, 2019, 123.

¹⁶ TAKÁTS Gyula: *Medúza. Weöres Sándor versei = Sorsunk*, 1994, 5. sz., 283–287., 287. „Maga a kötet egyharmadát kitevő *Rongyszőnyeg*-fejezet kereken százhusz ilyen verset tartalmaz. A cím alatt ez áll: Dalok, epigrammák, ütempróbák, vázlatok, töredékek. Ezt a változatos

és érdekes anyagot olvasva, nemegyszer értetlenül áll meg a be nem avatott az egyes versek előtt. Néha a tartalom hőkenti meg. Pld: »– Retek szép telt színe, – teljes pirosa – valami Egészségről – olt a szívbe álmat –«. Másutt meg mosolyogva, vagy fejcsóválva olvassa: »– Nézi a zöld hal, – nagypapa bokáját nézi a zöld hal, – nagypapa lábujját nézi a zöld hal, – giling-galang, – nagypapát nézi a zöld hal –« Mondom, amíg a be nem avatott csak a groteszket látja, addig a költők számára ez a fejezet nagyon hasznos és értékes anyagot jelent. A megfogható képletek kielemezése néha elég bonyolult. Némelyike mintha csak szavakkal kitöltött ritmus-ábránd, dallam vagy ütemfantázia lenne. Legnagyobb részében pedig a magyar verselés problémáival foglalkozik (ütem, forma és rím kérdéseivel).”

T. Gy.
957

átél, semmit nem kell hozzátennie, hogy abból költészet legyen. Ez a csodálatos. Ez a poétikus temperamentum titka és varázsa.”¹⁷

A tollal és színes ceruzával készült rajzok tanúsítják, hogy Takáts rendkívül kolorista grafikus. Nem véletlen, hogy a líráját a „tündéri realizmus” meghatározással illeték. Ennek gyökere Rippl-Rónaihoz nyúlik vissza, aki azt tanácsolta a kis festőinasnak, hogy „ha lilának látod a fákat, akkor csak fessd őket lilára”. Vagyis, ha Takáts Gyula azt írja, hogy a „hal a hátán vitte a napot”, akkor az úgy is történt: minden bizonnyal a vízben tükröződő napkoronggal a „hátán” cikázott el a szóban forgó hal. Végül

miért bólintunk rá mégis, hogy igen, ebben a múzsai létben fogant, tündéri realizmusban otthonra talált, hol színes naphalként, hol pompás pisztrángként, hol gardaként, hol csukaként, hol némán hallgató, hol játékos, hol igazságosztó, hol égis felmagasló mitikus árnyként ábrázolt vízi lény akár szimbólum is lehet Takáts Gyula műveiben? Mert a hal valóban az ifjúság és a természet, a végtelen szabadság erejének és szépségének szimbóluma, nemcsak a napot hordja a hátán, de „tavasz táján kinyalja a vejcből a jeget”, barátságokat sző és hangokkal, hangulatokkal, emlékekkel gazdagítja a múltat, az elporzó időt.

Takáts Gyula,
Balatoni táj,
1963
© A művész
archívumából

¹⁷ HAMVAS Béla: Takáts Gyula: Se ég, se föld = *Diárium*, 1947, 3. sz., 136.; elemzi STAMLER Ábel: „Poétikus temperamentum”. *Hamvas Béla és Takáts Gyula kapcsolódásai = Új Forrás*, 2021, 4. sz., 63–72.

¹⁸ Például *Beszélgetés FODOR Andrással = TAKÁTS Gyula: Tükrök szava – Bettük arca. Jegyzetek – válaszok, vallomások*. Bp., Szépirodalmi, 1985, 48.